

Gauti Kristmannsson

Þegar manni verður orða vant! eða Orðlausar orðabækur

1 Inngangur

Það er ekki laust við að titill þessa greinarkorns, sem saminn var á undan því, hafi orðið að nokkurs konar áhrinsorðum því þegar kemur að orðabókum, þessum söfnum orðanna, verður mér orða vant þegar einmitt á að ræða þau svo mörg og merkileg. Markmiðið hér er þó að reyna að ræða um einkum eina orðabók, sem margir þýðendur landsins hafa nýtt sér lengi og það jafnvel þeir sem eru að þýða úr öðrum málum en ensku, en það er *Ensk-íslensk orðabók með alfræðilegu ívafi* sem kom fyrst út árið 1984 hjá Erni og Örlygi og síðan í fjórum útgáfum, 1985, 1986, 1987 og 1991, hjá því sama forlagi og má sjá af því að eftirspurnin hefur verið mikil á sínum tíma, ekki síst á meðan bókin var sem nýjust. Hún hefur verið gefin út einu sinni enn óbreytt hjá Máli og menningu 1999 og má leiða getum að því að margir þýðendur bíði óþreyjufullir eftir nýrri útgáfu, sé tími pappírsorðabóka ekki hreinlega liðinn.

Mig langar að reyna að „lesa“ þessa bók, ekki aðeins sem það faglega verkfæri sem hún er, heldur einnig sem menningarlegt fyrirbrigði, hvernig hún endurspeglar afstöðu okkar til íslenskrar tungu og ensku og einnig velta fyrir mér hversu mikilvæg hún er sem menningarleg afurð þessa samfélags okkar. Það er t.d. þekkt að orðabækur hafa ákveðna siðferðilega stöðu sem boðberar sannleikans, menn láta

sannleika orðabókarinnar skera úr í deilum. Rússnesk-bandaríski rit höfundurinn Vladimir Nabokov sagði t.d. einu sinni er hann var að verja þýðingu sína á söguljóðinu *Evgení Ónegín* eftir Púskín:

Gagnstætt skáldsögum mínum snýst þýðingin á Evgení Ónegín einnig um siðferði, siðgæði, mennsku. Hún endurspeglar heiðarleika eða óheiðarleika, kunnáttu eða kunnáttuleysi þess sem vinnur verkið. Segi maður mér að ég sé lélegt skáld brosi ég en segi maður að ég sé lélegur fræðimaður, þá teygí ég mig í mína þyngstu orðabók (1973: 241, þýðing mín).

Nabokov brillerar hér með síðustu setningunni á ensku þar sem hann vísar til kennivalds orðabókarinnar og um leið orðtaksins enska „to throw the book at someone“ í yfirfærðum, lagalegum og kannski bókstaflegum skilningi líka. Hvað sem því líður er víst að orðabókin felur í sér lokadóm, svona dálítið eins og hagrænu rökin nú til dags.

En *Ensk-íslenska orðabókin* stóðst þau rök einnig ágætlega og bókinni var ekki aðeins gríðarvel tekið af kaupendum heldur einnig gagnrýnendum og fleiri en einn minntust á það gagn sem þýðendur þjóðarinnar gætu haft af henni. Margir minntust á málræktarhlutverk bókarinnar eins og t.d. Jón Hilmar Jónsson í ritdómi sínum í *Skírni* 1985, sem og Siglaugur Brynleifsson í ritdómi sínum í *Morgunblaðinu* í desember 1985. Útgefandinn sjálfur, Örlygur Hálfðanarson, birti grein í *Morgunblaðinu* 20. des. 1984 þar sem hann vitnar í Steindór Steindórsson frá Hlöðum þar sem hann nefnir orðabókina í sömu andrá og biblíuþýðingu Guðbrands biskups og guðsorðabækur hans og telur þessum bókum það sameiginlegt að þær séu „hlífiskjöldur til varnar tungu vorri“, hvorki meira né minna (1984:56). Þetta ætlaða hlutverk orðabókarinnar, sem það vafalaust var, er merkilegt fyrir margra hluta sakir, ekki síst þar sem mér finnst hún alveg eins staðfesta það að enska var í raun þá þegar orðin annað opinbert mál á Íslandi. Engum blöðum er um það að fletta að hún hefur enn stærri sess í íslensku þjóðlífi nú en fyrir rúmum tuttugu árum eins og sjá má af áköllum viðskiptalífsins eftir tvítyngi Íslendinga. Það má því kannski spyrja hvort bókinni hafi reynst sá hlífiskjöldur sem henni var ætlað að vera, þrátt fyrir að hún hafi náð til svo margra notenda enskrar tungu. Þetta kann að þykja allþversagnarkennd tilgáta sem vissulega þarfnast frekari rökstuðnings en áður en til þess kemur þarf að kynna nokkrar forsendur.

2 Móðurmálsvæðingin

Hin fyrsta er það sem ég hef á öðrum vettvangi nefnt móðurmáls-hreyfingu Vesturlanda, eða þá móðurmálsvæðingu menningar og mennta sem átti sér stað upp úr endurreisn og siðbreytingu og leiddi til þess að móðurmál þjóða urðu einn af hornsteinum margra þjóðríkja nútímans og merkisberi þjóðernishugmynda í mörgum tilvikum, t.d. hér á landi.¹ Þessi hreyfing leiddi m.a. til þess að ritun málfræði þjóðtungnanna hófst og þróaðist, menn tóku að yrkja á þessum málum og rita fræðiefni síðar meir en síðast en ekki síst, einsmáls orðabókin komst til fulls þroska í gegnum akademíur Ítala og Frakka, orðabækur Johnsons og Grimm-bræðra og svo mætti lengi telja. Eins og Valerij P. Berkov benti á í *Orði og tungu* 1998, þá eru tvímála orðabækur eða orðalistar í raun frumgerð orðabóka. Þörfin fyrir þær hefur í raun alltaf verið fyrir hendi eftir að Babelsturninn hrundi og það er ekki fyrr en þjóðtungur Vesturlanda hafa fengið allvíðtækt notkunarvið að þörf fyrir einsmáls orðabækur á þeim málum verður til og reyndar sýnist mér að oft séu þær, ekki ólíkt fyrstu málfræðiverkunum sem byggð voru á latneskum fyrirmyndum, byggðar á tvímála orðalistingum með latínu. Þannig rekur vefur *Britannicu* t.d. þróun enskra orðabóka á sextánda og sautjándu öld. Það má því segja að þróun orðabókagerðar hafi endurspeglad þá málþróun sem átti sér stað og þær menningarlegu forræðisbreytingar sem urðu þegar forn málin, einkum latína, tóku að víkja fyrir þjóðtungunum. Þannig sjáum við hvernig tvímála orðalistar þróast yfir í einsmáls orðabækur samhliða því að til verða málfræðirit fyrir þjóðtungurnar, þjóðarbókmenntir og síðast en ekki síst hefst kennsla í þjóðlegum greinum, eins og það heitir nú til dags, við háskóla á Vesturlöndum.² Ég hamra á þessu atriði með „þýðingu“ úr tvímála orðabókum síðmiðalda yfir í einsmáls orðabækur nýaldar vegna þess að mér sýnist þróunin að einhverju leyti hafa snúist við og dæmið um það er einmitt hlífiskjöldurinn okkar góði.

¹Ég rek þetta einkum í bókinni *Literary Diplomacy I* (2005:28–30) og í greininni „Málar íslensk málstefna málið inn í horn?“ (2004:43–45).

²Sbr. *Literary Diplomacy I* (2005:165–166).

3 Orðabókin orðlausu

Ég komst nefnilega að því þegar ég fór að vinna með þessa bók við einmitt það sem ég taldi þá og tel enn vera lið í því að halda uppi þessum hlífiskildi, þýðingar, að á stundum var þetta orðabók sem átti ekki til orð, ekki yfir það sem mig vantaði einmitt á því augnablikinu. Þetta er ekkert átakanlegt vandamál en stórnotanda verður þó ljóst að ekki er alltaf hægt að treysta á að fá þýðingu í einu orði þótt enska orðið sé uppflöttiorð í bókinni. Ég hef áður nefnt þetta og fengið þau svör frá fólki sem vann að bókinni að það hefði verið ákveðið að búa ekki til nýyrði þegar þau vantaði í tungumálið og er það dálítið í hinum empíríska anda einsmáls orðabóka þar sem verkefnið er einfaldlega að skrásetja tungumálið sem talað er.³ Jóhannes Þorsteinsson kemur inn á þetta í aðfaraorðum sínum að bókinni þegar hann segir að „[v]ið vinnuna var þeirri almennu stefnu fylgt að stunda ekki nýyrðasmíð heldur geta þeirra íslenskra orða sem almennt væru notuð í greinunum“ (1984:XV). Þetta er reyndar ekki einhlítt ef marka má það sem Jóhannes segir rétt á eftir: „Orð sem einungis hafa komið fyrir í nýyrðaskrá og ekki verið almennt notuð manna á meðal eru yfirleitt ekki tekin með. Hins vegar eru tekin með fjölmörg orð sem ekki hafa áður komist á prent“ (1984:XV). Þýðendur verksins máttu sem sé ekki stunda nýyrðasmíð en hugsanlega voru tekin upp orð úr orðalistum sérfræðinga þótt ekki væru þau komin á prent annars staðar. Þó var það að einhverju leyti ritstjórnarleg (fagurfræðileg?) ákvörðun.

Athyglisverðara í þessu samhengi er þó spennan sem ríkir í formi bókarinnar sem er nokkurs konar blanda af einsmáls og tvímála orðabók enda á hún upphaf sitt í þýðingu Sörens Sörenssonar á bandarískri einsmáls orðabók. Jóhannes Þorsteinsson telur sig þurfa að koma inn á þetta atriði í kafla sem ber hina skemmtilega tvíræðu fyrisögn „Þýðing orða“:

Hið fyrsta, sem kemur upp í hugann þegar orðabók er nefnd, er þýðing orða; þýðingu er orðabók ætlað að gefa og hennar leitar fólk þegar það flettir upp í orðabók.

En orðalagið „þýðing orða“ er að minnsta kosti tvírætt. Í fyrsta lagi er um að ræða að gera grein fyrir merkingu

³Reyndar lýsir þessi breyting á notkun orðabóka, þ.e. tvímála orðalisti verður einsmáls orðabók, einnig þjóðernislegri sjálfsvitund; þetta er nokkurs konar sjálfstæðis-yfirlýsing tungumálsins.

orða, í öðru lagi þýðingu af einu máli á annað. Í grófum dráttum má segja að einsmálsbókum sé ætlað að sýna hið fyrra af þessu tvennu, en tvímálabókum ætlað síðara hlutverkið (1984:XIV).

Jóhannes er þó ekki sannfærður um hagnýtt gildi þessarar aðgreiningar í þessu tilfelli og hann heldur áfram:

Þessi skipting er of einföld; hvort tveggja verður að hafa í huga þegar tvímálabók er samin. Tilgangur slíkrar bókar hlýtur alltaf að vera sá að hjálpa fólki til skilnings á tilteknu tungumáli. Það er erfitt að ná þessum skilningi. Hann næst ekki við einfalda þýðingu orð af orði mála á milli, því að málið er meira en orðin ein (1984:XIV).

Undir þetta skal tekið en það réttlætir samt ekki að orðinu sé sleppt sé engin þýðing fyrirbyggjandi. Það sem gerist við það er að hin íslenska skýring á hinu enska og óþýdda orði virkar eins og skýring í einsmáls orðabók og tilkynnir í raun að ekki sé til neitt hugtak eða orð yfir þetta á íslensku, þvert á það sem Einar Benediktsson kvað upp úr um fyrir margt löngu. Það er nákvæmlega í þessu atriði sem sjá má „hlífiskjöldinn“ staðfesta merkingarforræði enskunnar í íslensku málsamfélagi. Þar sem gatið er, þar sem viðbótina vantar, er aðeins til enskt orð uns einhver sérfræðingur færir okkur nýyrði á prenti. Málið er það að þeir eru flestir hættir að skrifa um málefni sín á íslensku.

Jón Hilmar Jónsson sá ástæðu til að fara yfir þessa blöndu orðabókargerða í ýtarlegum ritdómi sínum í *Skírni* 1985. Hann nefnir að

[r]eynslan bendir til þess að erfitt sé að sinna þörfum beggja þessara notendahópa í einni orðabók, og sé ætlunin að kynna sem best orðaforða uppfléttimálsins fyrir þeim sem hafa þýðingarmálið að móðurmáli eða valda því betur gefist takmarkað svigrúm til að sinna þeim sem hafa annars konar not í huga (1985:289).

Eftir þessa klassísku viðurkenningu snýr hann síðan dæminu við og færir rök fyrir því að „[í] EÍO tekst sérlega vel að sameina einkenni þeirra tveggja orðabókargerða sem hér voru nefndar“ og skal það í sjálfu sér ekki dregið í efa en hann segir um leið í framhaldinu að

„[e]inkenni skýringaorðabókar koma fram í því að yfirleitt er ekki látið nægja að þýða enskt heiti með íslensku þegar vísun hugtaksins liggur notendum ekki í augum uppi, heldur er lögð áhersla á að leiða mönnum merkingu orðsins fyrir sjónir með íslenskri skýringu“ (1985:290). Þetta er vissulega rétt en ekki má gleyma eins og áður er getið að stundum er enska heitið alls ekkert þýtt og bókin virkar eins og einsmáls skýringaorðabók nema hvað skýringin sjálf er á íslensku. Það er í þessu „þýðingarleysi“ sem bókin sýnir stöðu enskrar tungu í íslenskri menningu, orðið er látið óþýtt en aðeins sett fram skýring eins og í einsmáls orðabók.

4 Umdæmi orðanna

Það er mér auðvitað víðs fjarri að ætla þýðendum, höfundum og öðrum aðstandendum verksins nokkuð annað en það sem þeir segja og reyndu eftir bestu getu að gera og gerðu með miklum glæsibrag. En það er nákvæmlega hin empíríska aðferð bókarinnar sem gerir það að verkum að til verða göt í henni sem birta okkur götin í íslensku máli og orðaforða. Hún sýnir einnig þá miklu þekkingu á ensku sem til er hér á landi og um leið vaxandi tregðu til íslenskurar á því sem er orðið svo kunnuglegt að okkur finnst óþarfi að „þýða“ það. Það er til dæmis ekki mjög líklegt að við gerð ungversk-íslenskrar orðabókar hefðu höfundar farið þá leið að hafa aðeins skýringar þar sem orðin sjálf er ekki að finna. Annaðhvort kæmu þeir með nýyrði eða slepptu einfaldlega færslunni. Skýringin er sú að ungverska og ungversk menning er okkur meira framandi en hin bresk-bandaríska sem er orðin hálfopinber hjá okkur og birtist í ástar-haturssambandi okkar við enska tungu og að hluta bresk-bandaríska menningu undanfarna áratugi.

Við getum fundið ótal dæmi: það klassíska eru heiti bresk-bandarískra kvikmynda og sjónvarpsþátta og annað í þá veruna. Frá því kvikmyndasýningar á Íslandi hófust voru titlar kvikmynda lengst af þýddir þótt ekkert annað væri þýtt á íslensku. Eftir að þýðingar á kvikmyndum hófust á árunum 1965–66 voru titlar kvikmynda oftast þýddir áfram en á níunda og tíunda áratug 20. aldar fóru dreifingaraðilar bandarískra mynda að þrýsta á um að hætta þessu. *Morgunblaðið* þráaðist lengi við en í kringum 1997 virðist þetta fjara út og nú er svo komið að ekki er einu sinni alltaf haft fyrir því að þýða titla barnamynda og kvikmyndahúsaeigendur bjóða meira að segja upp á

barnamyndir með ensku tali fyrir þá sem ekki þola íslensku talsetninguna.

Enn sem fyrr eru kvikmyndir og sjónvarpsefni að mestu leyti á ensku, krafan um enskukunnáttu verður æ háværi, einkennileg áköll viðskiptalífsins eftir tvítýngi sýna gjörbreytt viðhorf sem enginn þorir orðið að mótmæla og í sumum deildum Háskóla Íslands, eins og t.d. félagsvísindadeild, er hreinlega gerð sú krafa að doktorsritgerð skuli vera á ensku „nema sérstök rök séu fyrir því að hafa hana á íslensku“.⁴ Þessi lokun á umdæmi íslenskunnar er vafalaust gerð með það í huga að „vera með“ í fræðasamfélagi nútímans utan Íslands en vekur um leið spurningar um hvort ekki megi alveg eins mennta fólk erlendis og tryggja þannig betur samband þess við hið alþjóðlega fræðasamfélag.

Þessi umdæmisflótti frá íslensku á sér einnig stað í stjórnkerfinu; staðla, sem gilda hér á landi, þarf ekki að þýða nema að hluta.⁵ Þegar er farið að vísa til enskra texta í löggjöf um flugmál; þessir textar hafa réttargildi hér en eru ekki á íslensku. Þessi þrýstingur mun vaxa umtalsvert vegna þess að menn vilja síður greiða fyrir þjóðtunguna það sem hún kostar og hún kostar miklu meira en orðabækur.

En menn gleyma því þá hversu mikilvægar þjóðtungurnar eru í lýðræðisþróun Vesturlanda, svo mikilvægar að vel má halda því fram að án þeirra hefði hún sennilega ekki átt sér stað. Móðurmálsvæðing Vesturlanda varð til þess að miklu fleiri höfðu aðgang að upplýsingum um það sem máli skipti því vegurinn til mennta varð styttri með því að verða einfaldlega læs á móðurmálinu fremur en erlendu máli; þannig hafði móðurmálsvæðingin vafalaust áhrif á menntun kvenna, alþýðu manna og annarra sem ekki höfðu átt þess kost að afla sér þekkingar á móðurmálinu. Birtingarmynd þessa sambands móðurmáls og lýðræðis má sjá í samtímanum í túlkaklefum Evrópusambandsins þar sem sjálfsmynd hverrar þjóðar, sem tekur þar þátt, kem-

⁴Sams konar krafa kom fram hjá Orra Vésteinssyni, andmælanda við doktorsvörn Láru Magnúsardóttur í Hugvísindadeild í júní 2007, með þeim rökum að lesendur á íslensku væru fáir og einungis erlendir fræðimenn gætu haft áhuga á viðfangsefni úr sögu Íslands á síðmiðöldum. Rök um fáa lesendur eiga reyndar við yfirgnæfandi meirihluta doktorsritgerða sem ritaðar eru og eins má halda því fram að umdæmið innan málsins verði aldrei til ef fræðin útiloka málið frá viðfangsefnum sínum.

⁵Ef þeir eru þýddir þá greiða þeir sem þurfa að nota þá sérstaklega fyrir. Flestir aðrir „íslenskir“ staðlar eru síðan seldir á góðu verði á ensku. Sjá vefsíðu Staðlaráðs Íslands: <http://www.stadlar.is>

ur m.a. fram í þeirri lýðræðiskröfu að geta tjáð sig á móðurmálinu á Evrópuþinginu og að lög og reglur sambandsins skulu þýddar á móðurmál þegnanna. Í raun fer fram nokkurs konar „kanónisering“ tungumálanna innan Evrópusambandsins; þau tungumál, sem þar eru túlkuð og þýdd, viðhalda fjölmörgum umdæmum sínum gegnum regluverk þess og umræður á Evrópuþinginu. Sama má segja um stýrikerfi Microsoft sem í raun velur þau tungumál heimsins sem þrífast mega innan hugbúnaðarheimsins.

Oft er því haldið fram að ekkert sé hægt að gera í þessum málum, íslenski markaðurinn sé svo lítill, t.d. héldu kvikmyndahúsaeigendur því fram uns þeir sáu fram á samkeppni við íslenskt sjónvarp eins og Eggert Þór Bernharðsson hefur sýnt (1999:874–885). Sama má segja um tölvugeirann þótt stýrikerfi Apple Macintosh hafi vissulega lengi verið á íslensku og mögulegt sé að fá Windows XP á íslensku núna. Stjórnvöld geta hins vegar vel ákveðið þetta með því að kaupa einungis hugbúnað á íslensku til almennra nota í kerfinu; sbr. innleiðingu Oracle-hugbúnaðar í ríkiskerfinu fyrir nokkrum árum. Ef menntastofnanir keyptu einungis hugbúnað á íslensku nema til mjög afmarkaðra nota yrði fullt til af hugbúnaði á íslensku.

5 Lokaorð

Staða okkar Íslendinga er hins vegar miklu nær því sem við sjáum í okkar ágætustu tvímála orðabók; þar sem orðaforðinn er ekki fyrir hendi eru látin eftir göt, göt sem vissulega eru skýrð í þaula en þau verða ekkert minni fyrir vikið. Empírísk aðferð bókarinnar segir okkur það að okkur vantaði þá og vantar enn fjölmarga texta á íslensku til að unnt sé að fylla upp í þessi göt og það gerist aðeins með því að við höfum fyrir því að íslenska þá og eignast efnið sem þarf til að loka götunum.

Heimildaskrá

- Berkov, Valerij P. 1998. Tvímála orðabækur í veröld nútímans. *Orð og tunga* 4:61–66.
- BÓ/Sören Sörensson. 1985. Ég er forvitinn um allt sem lífið snertir — bæði sjáanlegt og hulið. *Morgunblaðið* 20. jan., bls. B1–2B.

- Ensk-íslensk orðabók með alfræðilegu ívafi*. 1984. (1. útg.) Þýðandi: Sören Sörensson. Ritstjóri: Jóhann S. Hannesson. Reykjavík: Örn og Örlygur.
- Eggert Þór Bernharðsson. 1999. Íslenskur texti og erlendar kvikmyndir: brot úr bíósögu. Í: Guðni Elísson (ritstj.) *Heimur kvikmyndanna*, bls. 874–885. Reykjavík: Forlagið.
- Gauti Kristmannsson. 2004. Málar íslensk málstefna málið inn í horn? Í: Ari Páll Kristinsson og Gauti Kristmannsson (ritstj.) *Málstefna – Language Planning*, bls. 43–79. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Gauti Kristmannsson. 2005. *Literary Diplomacy I/II*. Frankfurt/M: Peter Lang.
- Jóhannes Þorsteinsson. 1984. Um bókina og tilurð hennar. *Ensk-íslensk orðabók með alfræðilegu ívafi*, bls. XIV–XXI. Reykjavík: Örn og Örlygur.
- Jón Hilmar Jónsson. 1985. Sören Sörensson. Ensk-íslensk orðabók með alfræðilegu ívafi. *Skírnir* 159:287–297.
- Nabokov, Vladimir. 1973. *Strong Opinions*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Siglaugur Brynleifsson. 1985. Ensk-íslensk orðabók. *Morgunblaðið* 10. des., bls. 6B–B7.
- Örlygur Hálfðanarson. 1984. „Hlífiskjöldur til varnar tungu vorri.“ *Morgunblaðið* 20. des., bls. 56.

Lykilorð

tvímála ensk-íslenskar orðabækur, viðhorf til tungumála, íðorðafraeði, þýðingar

Keywords

bilingual English-Icelandic dictionaries, language attitudes, terminology, translation

Abstract

The goal here is to discuss one dictionary which many Icelandic translators have made use of for quite some time now and that is *Ensk-íslensk orðabók með alfræðilegu ívafi* which was first published 1984 by Örn og Örlygur and appeared in four more editions 1985, 1986, 1987 and 1991. I propose to “read” this book not only as the professional instrument it certainly is, but also as a cultural phenomenon, the way in which it reflects our view of the Icelandic language and also English. In addition I want to ponder on how important it is as cultural artefact in our society.

*Gauti Kristmannsson
Háskóla Íslands
Nýja-Garði
IS-101 Reykjavík
gautikri@hi.is*